

Received: 2022/8/28

Accepted: 2023/1/28

from 213 to 235

Effat Adamzadeh

Assistant Professor of Educational
Sciences, payame Noor University,
Iran.
e_adamzadeh@pnu.ac.ir

Keywords:

training effective citizen, Nahj ol-
Balagheh, The Grounded theory,
theory.

A Theory for training effective citizen from Nahj al-Balaghah viewpoint with emphasis on the strategy of the Grounded theory

Abstract

Founding a theory for educating effective citizen from Nahj al-Balaghah viewpoint is the purpose of this research. Regarding an Islamic view on the basis of Nahj al-Balaghah, the factors for educating effective citizen have been extracted using “the Grounded theory.” Research findings indicate that central phenomenon is ‘individuals’ responsibility assumption’ which has a deep and significant reflection in other categories. The causative factors include: God recognition (Right of God), right of self, right of people as well as free selection and the will based on monotheism recognition, competent religious belief and action, awareness and acceptance of self responsibility for comprehensive self and others’ growth, and also being responsive as well as responsible for the environment development (biological right). Educating effective citizen occurs in particular field conditions such as: performing the religious precepts, and abandonment of prohibited things, wishing God favor and pardon, good behavior, work consciousness, liberality, being useful for people, moderation in behavior and speech, existence of admonisher, righteous and responsible rulers, responsibility assumption and being responsive. General intruding conditions include: rebellion, pride and selfishness, twitting a person for a favor, following Satan and sensual desires, to do injustice against self and others, ignorance, awareness in various fields and informing others, removing carelessness and relief from ignorance. In the process of educating effective citizen, human beings perform responsibility with doing some actions and strategies like learning science and obtaining insight and expert knowledge, patience and thanksgiving, effort, humility, selecting assistance, respect and favor to others, benevolence and altruism, administering justice and compromise, kindness, mediocre and greatest Jihad, accepting change and growth, responsibility for self and others. In this sense, such characteristics have some specific consequences such as convincing, satisfaction, human greatness, innovation, prosperity, and confident heart; they create a pure life and will promise for materialization of modern Islamic civilization.

نظریه‌ی تربیت شهروند مؤثر از دیدگاه نهج‌البلاغه با تأکید بر راهبرد داده‌بنیاد متنی

عفت آدم زاده

استادیار گروه علوم تربیتی و روانشناسی،
دانشگاه پیام نور، ایران. (نویسنده مسئول)
E_adamzadeh@pnu.ac.ir

چکیده

نظریه‌ی تربیت شهروند مؤثر از دیدگاه نهج‌البلاغه هدفی است که در پژوهش حاضر به آن پرداخته شده است. در این مقاله، با نگاهی اسلامی و با محوریت نهج‌البلاغه، عوامل تربیت شهروند مؤثر با استفاده از روش داده‌بنیاد استخراج شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مسئولیت‌پذیری افراد پدیده‌ی کانونی است که در سایر مقولات بازتاب عمیق و مهمی دارد. عوامل علی عبارت‌اند از: شناخت خدا (حق‌الله)، حق‌النفس، حق‌الناس و انتخاب و اراده‌ی آزاد مبتنی بر شناخت توحیدی، ایمان و عمل صالح، آگاهی و پذیرش مسئولیت خویش برای رشد و توسعه‌ی همه‌جانبه‌ی خود و دیگران و پاسخگو بودن در برابر آنان و مسئول رشد و توسعه‌ی محیط‌زیست بودن (حق محیط‌زیست). تربیت شهروند مؤثر در شرایط زمینه‌ای خاصی همچون انجام واجبات و ترک محرمات، امید به فضل و رحمت الهی، اخلاق‌مداری، وجدان کاری، سعه‌ی صدر، جهت‌گیری‌های مردمی، اعتدال در رفتار و گفتار، وجود حاکمان ناصح، صالح و مسئول، مسئولیت‌پذیری و پاسخگو بودن رخ می‌دهد. شرایط عام مداخله‌گر شامل طغیان، غرور و خودخواهی، منت‌گذاری، پیروی از شیطان و هواهای نفسانی، تعدی و ظلم به خود و دیگران، نادانی، مسئولیت آگاهی یافتن در زمینه‌های مختلف و آگاهی دادن به دیگران و غفلت‌زدایی و رهایی از جهل و نادانی است. در فرایند تربیت شهروند مؤثر، انسان مسئولیتش را با انجام اعمال و راهبردهایی نظیر علم‌آموزی و کسب بینش و بصیرت، صبوری و شکرگزاری، تلاش و کوشش، تواضع و فروتنی، انتخاب کمک، احترام و احسان به دیگران، خیرخواهی و نوع‌دوستی، عدالت‌ورزی و مدارا، مهربانی و عطف، جهاد اصغر، اوسط و اکبر، پذیرش مسئولیت رشد و تحول خود و دیگران انجام می‌دهد که این‌ها پیامدهایی چون مقام یقین و رضایت‌مندی، کرامت انسانی، تحول‌آفرینی، سعادت و نیکبختی و قلبی مطمئن دارد و حیات طیبه‌ای را رقم خواهد زد و امیدبخش تحقق تمدن نوین اسلامی خواهد بود.

واژگان کلیدی:

تربیت شهروند مؤثر، نهج‌البلاغه،
داده‌بنیاد متنی، نظریه.

مشاهده‌ی واقعیات جهان معاصر بیانگر انواع مسائل و مشکلاتی است که بشر را با همه‌ی توانایی‌های فناورانه‌اش از پای درآورده و غمگین و محزون کرده است. نیروگاه‌های اتمی فرسوده و تهدیدهای جنگ هسته‌ای و بیولوژیکی، ترور و خشونت، بیماری‌ها و عوامل بیماری‌زای ناشناخته، آب و کاهش آن در جهان، تغییر نظام خانواده و وضعیت زنان، تمایل نداشتن به ازدواج‌های قانونی و شرعی و نسل‌کشی با شکل‌های مختلفی از سقط‌جنین، انواع فسادهای مالی و افزایش فاصله‌های طبقاتی و بسیاری از مسائل دیگر که در گزارش گروه هزاره‌ی دانشگاه سازمان ملل متحد (۲۰۰۶) می‌توان مشاهده کرد و انسان‌ها با آن دست‌به‌گریبان‌اند. در این بررسی‌ها دو نکته اهمیت دارد: اول اینکه انسان به‌عنوان عامل محوری هرگونه نقش و تحول‌آفرینی است و دیگر آنکه این مسائل سبب گردیده تا به بعد خاصی از آموزش با عنوان «تربیت شهروندی» به‌عنوان راه‌حل بسیاری از این مسائل نگریسته شود.

در پیشینه‌ی تحقیق و کالبدشکافی مفهوم شهروند و شهروندی، واژه‌ی شهروند، معادل واژه «پلی‌تس» (Polites) یونانی و «سیتی‌زن» (Citizen) انگلیسی و «سی‌توین» (Citoyen) فرانسه است (خسروی، ۱۳۹۸، ص ۱۲). افلاطون در دولت-شهر یونان، شهر نیک را تنها بر بنیاد تربیت می‌داند و فلسفه‌ی سیاسی ارسطو نیز به زمامدار خردمند توجه ویژه‌ای دارد (نقیب‌زاده، ۱۳۷۵، ص ۷۱). همزمان با تحول در معنی و مفهوم جامعه‌ی مدنی از یونان باستان تاکنون، معنی و مفهوم تربیت شهروندی نیز با تحولات معنایی و مفهومی مواجه بوده است و با همه‌ی فراز و نشیب‌ها، هیچ‌گاه از دید اندیشمندان حوزه‌های اجتماعی، سیاسی و فلسفی پنهان نمانده است. صاحب‌نظرانی که به بررسی چگونگی تحول مفهوم پرداخته‌اند، در این نکته هم‌نظرند که اصل بنیادین شهروندی حقوق و وظایف است؛ از این‌رو می‌توان گفت: شهروندی به معنای مجموعه حقوق و وظایفی است که دستیابی هر فرد به منابع اجتماعی و اقتصادی را تعیین می‌کند (خسروی، ۱۳۹۸).

مطالعات متعددی در جوامع مختلف، ضمن تأکید بر اهمیت و ضرورت توجه به این بعد از تربیت نشان می‌دهد که دیدگاه‌های متفاوتی درباره‌ی آنچه شهروندی را تشکیل می‌دهد، حقوقی که به شهروندان اعطا می‌شود و وظایفی که آنان باید برای دستیابی به این حقوق انجام دهند، وجود دارد؛ اما جنبه‌های مشترک معینی نیز دیده می‌شود (تورنی پورتا، ۱۹۹۹؛ کندی، ۱۹۹۶؛ لی، ۲۰۰۰).

برخی نیز تربیت شهروند آینده را متأثر از سه پدیده‌ی جهانی‌شدن، روندهای دموکراتیک و فناوری اطلاعات می‌دانند. به عقیده‌ی فرمیته‌ی فراهانی (۱۳۸۲) جهانی‌شدن شهروندی را به شیوه‌های گوناگون تحت تأثیر قرار داده است، به‌طوری‌که امروزه بحث شهروندی و تربیت او علاوه بر آنکه در سطح محلی و ملی موردتوجه است، در سطح بین‌المللی و جهانی نیز مدنظر است. در بیشتر مطالعات ذکرشده، تغییر و اصلاح در آموزش‌وپرورش به‌منظور تربیت شهروند جهانی را نیازمند اقداماتی می‌دانند که منطبق با منطق جهانی‌شدن باشد که این خود دال بر تأثیرپذیری تعلیم و تربیت از جهانی‌شدن است؛ به‌عبارت‌دیگر، تعلیم و تربیت جنبه‌ی درمان پیدا می‌کند و یا وظیفه‌ی آن را این می‌دانند که بر اساس رخدادهای احتمالی و آتی جهان، در تعلیم و

تربیت، انسان سازگار با آن شرایط را تربیت کنند. این مطالب با تحقیقات قائدی (۱۳۸۵، ص ۱۸۳)، فرمیپهنی فراهانی (۱۳۸۲)، تورنی پورتا (۱۹۹۹)، کندی (۱۹۹۶) و لی (۲۰۰۰) همخوانی دارد. پیرو (۲۰۰۱) و کندی (۱۹۹۶) فرهنگ هر جامعه را در تربیت شهروندی مهم می‌دانند. یارمحمدیان و همکاران (۱۳۸۷) ظرافت‌های تربیت شهروندی را اصولاً برخاسته از زمینه‌های فرهنگی و قومی ملت‌ها برمی‌شمارند؛ اما مطالعات هاشمی (۱۳۸۸) نشان می‌دهد که مؤلفان کتاب‌های درسی، با تأکید بر تشابهاتی مانند «زبان فارسی» به‌عنوان زبان ملی، «مسلمان» و «مذهب شیعه»، بیشتر برای انتقال پیام انسجام ملی تلاش کرده‌اند و شعبانی و شعبانی (۱۳۹۴)، عزیزی و همکاران (۱۳۹۳)، شریفی و اسلامی (۱۳۹۱) و جمالی تازه‌کند و زمانی‌منش (۱۳۹۱) به جایگاه پایین تربیت شهروندی در کتاب‌های درسی و بی‌تأثیر بودن آموزش‌های ارائه‌شده پرداخته‌اند. عده‌ای نیز تربیت شهروندی را با نگاه دینی بررسی کرده‌اند؛ مانند وارلا (۱۹۹۰) که اهداف آموزش‌وپرورش آینده را ایجاد اعتقاد و ایمان قطعی به وجود خداوند قادر متعال، ایجاد هنجار اخلاقی، ایجاد گرایش به تشکیل جامعه‌ی بشریت، ایجاد روحیه‌ی درک برابری برای همه‌ی موجودات بشری و ایجاد روحیه‌ی استفاده از حداکثر قابلیت خدمت معرفی می‌کند و معتقد است که هر انسانی برای ارائه‌ی خدمات بهتر باید مهارت‌های قضاوت‌انتقادی، مبادله و مراوده‌ی مؤثر، آموزش‌مستمر و مادام‌العمر و کار گروهی داشته باشد.

پژوهش افتخار احمد (۲۰۰۴، ص ۷۲؛ به نقل از ولی‌پور، ۱۳۸۶) نیز در کشور پاکستان نشان می‌دهد که الگوی تربیت شهروندی کشور پاکستان به‌طور عمده بر تربیت مذهبی مبتنی است. در این الگو، هدف عمده پرورش شهروندانی است که از طریق آموزه‌های قرآن به دولت محل زندگی خود وفادار بمانند.

فتحی (۱۳۸۱، ص ۲۳) تربیت شهروندی را مستلزم تربیتی می‌داند که به توسعه و پرورش مهارت‌ها و قابلیت‌ها و توانمندی‌های شهروندی منجر شود. چنین تربیتی الزاماً در ارتباط با انتظارات اعضای جوامع و ملت‌هایی خاص قابل‌درک است؛ زیرا در هر جامعه‌ای دانش‌ها، طرز تلقی‌ها، ارزش‌ها، بینش‌ها و مهارت‌ها به همراه الگوها و روش‌های مشارکت در زندگی جمعی یا مدنی تحت تأثیر فرهنگ و جهان‌بینی و ایدئولوژی آن جامعه قرار دارد و به شکل ویژه‌ای منتقل می‌شود. وی فلسفه‌ی تأسیس نظام‌های تربیتی را پرورش چنین شهروندانی می‌داند.

والی‌زاده و سپاهی (۱۳۹۰) در تحقیقی با عنوان «مبانی حقوق از دیدگاه امام علی^(ع)» بیان می‌کنند که انسان در اندیشه‌ی امام علی^(ع) فردی حق‌مدار است و برای رسیدن به حقوق شایسته‌ی خود، نیازمند انجام اموری به‌عنوان تکالیف است و بر اساس این، تکالیف نیز بازگشت به حقوق دارند. شناسایی و تعیین قواعدی برای زندگی مدنی انسان که از آن جمله حقوق شهروندی مدنی باشد، نه تنها با مبانی دینی ما مخالف نیست، بلکه از لوازم حتمی و مبنای زندگی شهروندی در جامعه و حکومتی است که امام علی^(ع) در قرن‌ها پیش اداره می‌کرد و بسیار مورد توجه حضرت قرار گرفته بود.

از دیگر مقالاتی که درباره‌ی تربیت شهروندی در ایران با نگاه اسلامی صورت گرفته است، می‌توان به کیشانی فراهانی (۱۳۹۵) و محمدمیر و شمشیری (۱۳۹۴) اشاره کرد که نتایج آن‌ها

بیانگر آن است که تربیت شهروندی بیشتر «شهروند سیاسی» و شکل شهروندی بیشتر از نوع «بالا به پایین» است و گونه‌ی شهروندی بیشتر «شهروند منفعل» و قلمرو شهروندی بیشتر «شهروندی در حوزه‌ی خصوصی» است تا شهروندی در «حوزه‌ی عمومی و مدنی» و علی‌رغم تأکید صریح در اهداف نظام آموزشی بر تربیت شهروند اسلامی و بومی، این موضوع مغفول مانده و چندان موردتوجه قرار نگرفته است.

همچنین مطالعات هاشمی (۱۳۸۸)، لطف‌آبادی (۱۳۸۵) و فتحی و اجارگاه (۱۳۸۱) نشان می‌دهد، در نظام تعلیم و تربیت ایران، به موضوع تربیت شهروندی به‌گونه‌ای جدی توجه نشده است و در این‌باره نسبت به استناد به روایات و خطابه‌های معصومین بی‌مهری بیشتری شده است، این در حالی است که کشور جمهوری اسلامی ایران با توجه به پیروزی انقلاب اسلامی و تغییر و تحولات عمیق و همه‌جانبه‌ای که در عرصه‌ی سیاست و توسعه‌ی داخلی و با طرح شعار محوری «تمدن نوین اسلامی» تجربه می‌کند و در سطح بین‌المللی نیز با تأکید بر سیاست‌های محوری تفاهم بین‌المللی و تنش‌زدایی، در جستجوی راهکارهای جدید برای زیست مسالمت‌آمیز با سایر کشورهای جهان است (وزارت امور خارجه، ۱۳۷۹)، مقوله‌ی تربیت شهروندی از اهمیت و حساسیت بسیاری برخوردار است و تناسب نداشتن میان برنامه‌های درسی با بسیاری از نیازهای جدید، به‌ویژه نیازهای فردی، سیاسی- اجتماعی و فرهنگی، به‌وضوح هم در نظام آموزش رسمی و هم غیررسمی قابل‌مشاهده است.

علاوه بر مطالب بالا، نکته‌ی حائز اهمیت این است که با توجه به اسلامی بودن ماهیت کشور ایران و برخورداری از یک گنجینه‌ی غنی از آموزه‌های قرآنی و رهنمودهای ائمه‌ی معصومین^(ع) در همه‌ی شئون زندگی فردی و اجتماعی، متأسفانه بهره‌مندی شایسته‌ای از آن‌ها نشده است. حال چنانچه این رویه استمرار یابد و به آموزش‌های معمول و سنتی و تقلیدی بسنده شود، هرروز ارزش‌های انسانی-اسلامی در جامعه و در میان افراد کم‌رنگ‌تر می‌شود و چه‌بسا جامعه و زندگی آن را با مشکل جدی مواجه سازد؛ بنابراین، پرداختن به این بعد از تعلیم و تربیت -تربیت شهروند مؤثر با نگاه اسلامی- بدانسان که مدنظر جامعه‌ی اسلامی ایران است و تأکید مقام معظم رهبری بر تحقق تمدن نوین اسلامی به‌ویژه توسط جوان‌ها، ضروری است. البته در روایات و خطبه‌های رسیده از ائمه‌ی معصومین^(ع) و نیز بیشتر متفکران اسلامی، دیدگاه‌های ایشان در قالب واژه‌ی تربیت شهروندی تصریح نشده است؛ اما بسیاری از آرا و سیره و منش ایشان در این‌باره قابل بازتعریف است. حال با استناد به آموزه‌های ناب اسلامی و روایات وارده از معصومین^(ع)، هدف نوشتار حاضر تدوین نظریه‌ی تربیت شهروند مؤثر بر اساس رویکردی «تأسیسی» و با بهره‌گیری از روش «نظریه‌ی داده‌بنیاد» متنی مبتنی بر استقراء برگرفته از متون اسلامی و به‌ویژه اندیشه‌های امام علی^(ع) است.

۲- بیان مسئله

انسان و تربیت او موضوعی اساسی است که با آفرینش بشر عجین شده است. خالق انسان خود اولین مربی و نازل‌کننده‌ی فرمان‌ها و دستورالعمل‌های انسان‌ساز است. ارسال ۱۲۴ هزار

پیغمبر و کتب مقدس و برگزیدن ۱۴ امام معصوم^(ع)، راه هرگونه عذر و بهانه را برای انسان خوب بودن و شهروند مؤثر بودن بسته است.

اگرچه در قرآن، به‌عنوان آخرین کتاب هدایت، نامی از واژه‌ی «انسان کامل و یا شهروند مؤثر» برده نشده است؛ اما ناموس خلقت و مشیت الهی بر آن قرار گرفته که خلافت مطلقه‌ی الهی به انسان‌های کامل و معصوم تعلق گیرد. با استناد به آیه‌ی «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره: ۳) و آیه‌ی «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ... وَ حَمَلَهَا الْإِنْسَانُ» (احزاب: ۷۲)، انسان کامل جانشین خداوند در کل عالم هستی معرفی می‌شود و امانت یادشده در آیه‌ی دیگر را همان مسئله‌ی ولایت الهی می‌داند که در نگاه عرفای اسلامی نیز آمده و انسان را اشرف و زبده‌ی همه‌ی مخلوقات می‌داند و انسان کامل را چون جامع همه‌ی حضرات و مظهر اسم «الله» است، صاحب ولایت و خلافت مطلق حضرت حق معرفی می‌کنند، به‌طوری‌که تحقق و پیدایش و استمرار جهان را طفیل وجود او می‌دانند (شه‌بخش، ۱۳۸۸) و هیچ‌گاه عالم از وجود چنین انسانی خالی نیست و نخواهد بود تا اکنون که این سکان در دستان ولی‌امر و صاحب‌عصر، آقا امام زمان (عج) است؛ پس انبیا و اولیای الهی مصداق اصیل انسان کامل در این عالم هستند که اکمل و اتم آنان پیامبر خاتم^(ص) است و پس از او، ائمه‌ی اطهار^(ع) که به اعتبار اتحاد نوری و اشتراک در حقیقت وجودی با رسول‌الله (افندی، بی‌تا، ص ۵۲)، از بارزترین مصادیق انسان کامل‌اند. به عقیده‌ی شهید مطهری (۱۳۷۳، ص ۱۵)، «اگر ما انسان کامل اسلام را شناسیم، قطعاً نمی‌توانیم یک مسلمان تمام و کمال باشیم و به تعبیر دیگر، یک انسان ولو کامل نسبی از نظر اسلام باشیم».

در این پژوهش، محقق درصدد است تا با شناخت هرچه بهتر وجود مقدس مولی‌علی^(ع) که هم در رفتار و هم در روش به‌عنوان کامل‌ترین انسان پس از وجود مقدس نبی مکرم اسلام که در قرآن به‌عنوان الگوی حسنه معرفی شده‌اند (احزاب: ۳) و با مطالعه و غور - به اندازه‌ی توان پژوهشگر - در اندیشه‌های ژرف و عمیق مولی در نهج‌البلاغه، به نظریه‌ی تربیت شهروند مؤثر دست یابد. روش پژوهش حاضر راهبرد کیفی داده‌بنیاد متنی خواهد بود که نتیجه‌ی آن خلق نظریه است و مناسب است که واژه‌ی نظریه برای عنوان تحقیق برگزیده شود. مسلم است که تربیت حضرت علی^(ع) در دامن پاک پیامبر اکرم^(ص) صورت گرفته و به‌عنوان امام معصوم و اول شیعیان، کلام و بیانات ایشان حقیقت ناب است و حقیقت نیاز به آزمون ندارد؛ بنابراین، محقق تنها به طرح نظریه از کلام امام^(ع) پرداخته است.

۳- پرسش پژوهش

از دیدگاه نهج‌البلاغه، نظریه‌ی تربیت شهروند مؤثر چگونه است؟

۴- هدف پژوهش

تدوین نظریه‌ی تربیت شهروند مؤثر بر اساس متون اسلامی به‌ویژه نهج‌البلاغه.

۵- معنای تربیت از دیدگاه آیات و روایات

پیش از پرداختن به هدف پژوهش و تحلیل آیات و روایات و به‌ویژه نهج‌البلاغه، برای رسیدن به پاسخ پرسش پژوهش، تعریفی از «تربیت» با نگاه اسلامی و موضوع تربیت «انسان» می‌تواند به فهم بهتر موضوع کمک کند.

در المفردات، رَبُّ در معنای مصدری معادل تربیت گرفته شده است؛ یعنی برگرداندن و پروراندن پی‌درپی چیزی تا حد نهایت (انشاء الشيء حالاً فحالاً الی حدّ التمام) و این معنا از دو جنبه‌ی مالکیت و تدبیر، تنها به جنبه‌ی دوم ناظر است و می‌توان گفت که تدبیر متضمن مالکیت گرفته شده است. به‌رحال، تدبیر فرع بر مالکیت است و رَبُّ هم مالک است و هم مدبّر. با این توصیف، بهترین تعریفی که می‌توان از تربیت با نگاه اسلامی داشت، این است: «شناخت خدا به‌عنوان رب یگانه‌ی انسان و جهان و برگزیدن او به‌عنوان رب خویش و تن دادن به ربوبیت او و تن زودن از ربوبیت غیر.» با توجه به این تعریف، عناصر اصلی تعریف تربیت شامل شناخت، انتخاب و عمل می‌شود. در عنصر شناخت، آدمی درمی‌یابد که چرا ربوبیت در شأن خداست و چرا باید انحصاراً او را رب یگانه‌ی هستی دانست و این شناخت به‌دست آمده، خود زمینه‌ی انتخاب می‌گردد که انسان خدا را رب خویش برگزیند و دیگران را واگذارد و درنهایت، پس از شناخت خدا و عزم باید تن داد و عمل کرد (باقری، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۴۴).

در ادامه، یکی از دشوارترین پرسش‌ها در مقوله‌ی شهروند رخ می‌نماید و آن اینکه ویژگی‌های شهروند خوب چیست؟ پیش از پرداختن به آن، به موضوع تربیت و خصوصیات آن از نگاه قرآن و نهج‌البلاغه پرداخته خواهد شد.

باقری (همان، ص ۳۸-۴۰) سه دسته محدودیت برای انسان قائل است؛ دسته‌ی نخست، محدودیت‌هایی که به‌منزله‌ی زمینه‌ی خلقت انسان در نظر گرفته شده‌اند؛ همچون ضعیف آفریده شدن انسان: «خَلَقَ الْإِنْسَانَ ضَعِيفاً» (نساء: ۲۸)، «آزمند» (معارج: ۱۹) و «شتابگر آفریده شدن انسان» (انبیاء: ۳۷). این محدودیت‌ها هرگز در قرآن مایه‌ی مذمت انسان قرار نگرفته و کسی به‌سبب آن‌ها نکوهش نشده است. این‌ها نقطه‌ی عزیمت و برای انسان بودن ضروری‌اند؛ زیرا خداوند خواسته است انسان فاتح قله‌ها باشد؛ نه همچون ملانکه قلّه‌نشین؛ بنابراین، اگر قرار است انسان به «قوت‌ها» دست یابد، باید با «ضعف‌ها» در پیچیده شده باشد و اگر قرار است به «حلم» آراسته شود، باید نخست «شتاب‌آلوده» باشد. دسته‌ی دوم محدودیت‌هایی هستند که ناشی از قرار گرفتن انسان در موقعیت‌ها و شرایط معین است. هرگاه انسان خود را بی‌نیاز ببیند، طغیان می‌کند: «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيْطَغِي أَنْ رَأَاهُ اسْتَغْنَى» (علق: ۷-۶). این دسته از محدودیت‌ها در نتیجه‌ی تن دادن به ضعف‌های اولیه دوام می‌یابند، ریشه می‌دوانند و گسترده می‌شوند و مایه‌ی نکوهش خواهند بود. «ضعیف بودن» ضروری و نامذموم است؛ اما اگر به «ضعیف ماندن» مبدل گردد، نکوهیده خواهد بود. دسته‌ی سوم محدودیت‌هایی هستند که انسان با دخالت و اختیار خود، آن‌ها را به‌وجود می‌آورد؛ مانند «مکذب بودن انسان»؛ به این معنی که فرد با هر نشانه‌ای از حقیقت مواجه شد، آن را تکذیب کند. این دسته از محدودیت‌ها کاملاً نکوهش شده‌اند؛ زیرا

انسان این‌ها را خود برای خویش آفریده است. این محدودیت‌ها برخلاف محدودیت‌های پیشین، مانع حرکت آدمی هستند، چنان‌که قرآن می‌فرماید: «چه زشت است گروهی که آیات ما را تکذیب و به خود ستم می‌کردند» (اعراف: ۱۷۷).

امام علی^(ع) در خطبه‌ی اول که در آن از آفرینش آسمان و زمین و آدم^(ع) سخن رفته است، به دو نکته اشاره می‌کند: اول، عظمت و بزرگی خدای علیم و قادر و محوریت او در آفرینش و دوم، در نگاه امام علی^(ع) انسان با سرشت و طبیعت خاصی آفریده شده است که این سرشت مقتضای آفرینش انسان است و اکتسابی نیست. همه‌ی افراد با هر نژاد، رنگ و زبان از این سرشت برخوردارند و این طبیعت شدت و ضعف می‌پذیرد؛ اما تبدیل و تحویل در آن راه ندارد. علاوه بر این، امام علی^(ع) انسان را موجودی دوبعدی معرفی می‌کند. بر اساس این دیدگاه، امام^(ع) به دو گونه‌ی متفاوت درباره‌ی انسان سخن گفته است: ۱. برخی از سخنان امام علی^(ع) بر سرشت و فطرت خوب انسان دلالت دارد. در این سخنان، انسان شریف‌ترین آفریده‌ی خداوند معرفی شده است و موجودی است که خداوند از روح خود در او دمیده و به او دستگاه ادراک و شناخت داده است که به کمک آن می‌تواند حق را از باطل بازشناسد... و عضوهایی که چون ابزارهایی به کارشان گیرد و طعم‌ها و بوی‌ها و رنگ‌ها و چیزها را دریابد؛ معجونی سرشته از رنگ‌های گوناگون، برخی همانند یکدیگر و برخی مخالف و ضد یکدیگر؛ چون گرمی و سردی، تری و خشکی [و اندوه و شادمانی] (نهج‌البلاغه، ۱۳۶۷، خطبه‌ی اول). حضرت علی^(ع) در خطبه‌ی ۹۱ نهج‌البلاغه، به نیکویی و استواری و اندازه‌ی هر آنچه خدا آفریده می‌پردازد و می‌فرماید: «قَدَّرَ مَا خَلَقَ، فَأَحْكَمَ تَقْدِيرَهُ، وَ دَبَّرَهُ فَالطَّفَ تَدْبِيرَهُ، وَ وَجَّهَهُ لِرُوحِهِتِهِ فَلَمْ يَتَعَدَّ حُدُودَ مَنزِلَتِهِ وَ لَمْ يَقْصِرْ دُونَ الْإِنْتِهَاءِ الِی غَايَتِهِ؛ برای هر چه آفرید اندازه و مقداری معین کرد و آن را نیک استوار نمود و به لطف خویش منظم ساخت و به سوی کمال وجودش متوجه نمود تا از حد خود تجاوز نکند» (همان، خطبه‌ی ۹۱ و ۳۴). این جملات به استعداد فرد اشاره دارد و شرایطی که برای رسیدن به کمال مطلوب او فراهم است. البته نباید اراده‌ی خداوند را فراموش کرد؛ زیرا ممکن است انسان مطلوبی را بخواهد؛ اما اراده‌ی خداوند برای تحقق بدان تعلق نگیرد که باید تسلیم امر خدا بود.

افزون بر خصوصیات بالا، در سخنان امام^(ع) نشانه‌هایی از وجود فطرت الهی در سرشت آدمیان دیده می‌شود. امام^(ع) در جای دیگری می‌فرماید: «برترین چیزی که توسل جویندگان به خدای سبحان بدان توسل می‌جویند، ایمان به او و به پیامبر اوست و جهاد است در راه او؛ زیرا جهاد رکن اعلا‌ی اسلام است و کلمه‌ی توحید است که در فطرت و جبلت هر انسانی است» (همان، خطبه‌ی ۱۰۹).

۲. گروه دوم از سخنان امام^(ع) درباره‌ی انسان‌شناسی ایشان و صفاتی که برای انسان برمی‌شمارد، از توصیف واقع‌بینانه‌ی انسان و همخوانی با آیات وحی نشان دارد؛ آیاتی که انسان را دنیاطلب، حيله‌گر، طغیان‌گر، شتابان، ضعیف، بخیل، نامعتدل و اهل جدل می‌شناساند: «إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ» (عادیات: ۶)؛ «وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ» (عادیات: ۸)؛ «إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا، إِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعًا، وَ إِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًا» (معارج: ۱۹ و ۲۱)؛ «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَى، أُن رَّآهُ اسْتَغْنَى» (علق: ۶ و ۷)؛ «خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ...» (انبیاء: ۳۷). به باور امام علی^(ع)، انسان موجودی ضعیف

معرفی شده است: «مَسْكِينُ ابْنِ آدَمَ مَكْتُومٌ الْأَجَلِ مَكْنُونُ الْعِلَلِ مَحْفُوظُ الْعَمَلِ تُوْلَمُهُ الْبَقَّةُ وَ تَقْتُلُهُ الشَّرْقَةُ وَ تَنْتِنُهُ الْعَرْقَةُ؛ مسکین فرزند آدم، اجلش پوشیده است، بیماری‌اش پنهان است، اعمالش را می‌نگارند، پشه‌ای می‌آزاردش، جرع‌ای گلوگیرش می‌شود و عرق تن بویش را بد می‌کند» (نهج‌البلاغه، حکمت ۴۱۹)؛ بنابراین، جایی برای تکبر و غرور او باقی نمی‌ماند.

پس از بیان ویژگی‌های انسان از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه، ملاحظه می‌شود که فرهنگ دینی و اسلامی ایران زمینه‌ها و مبانی متعالی درباره‌ی تربیت و موضوع آن یعنی انسان دارد. افزون بر این‌ها، ویژگی‌های بندگان خوب خدا در جای‌جای آیات قرآن کریم بیان شده است. در آیات ۶۳ تا ۷۴ سوره فرقان، آیات ۱ تا ۱۱ سوره مؤمنون و آیات ۲۲ تا ۳۵ سوره معارج این ویژگی‌ها آمده است که در هر سه سوره باهم تطبیق نسبی دارند و بنابراین، کلیت ویژگی‌های یک انسان صالح و شهروند خوب قابل‌استخراج است. در سوره مؤمنون (آیات ۱ تا ۱۱)، مؤمنان با صفاتی چون «خاشعان در نماز» و «پرهیز از لغو و بیهوده‌گویی»، «کسانی که زکات مال خود را می‌پردازند» و به‌واسطه‌ی آن، به تهذیب نفس می‌رسند، «عقیف و پاک‌دامن‌اند» و «در حفظ امانت و وفای به عهد با خدا و هم با افراد دیگر اهتمام می‌ورزند» و «آنان کسانی هستند که درباره‌ی نمازهایشان از هر جهت محافظت دارند»، معرفی می‌شوند و نیز در سوره انفال آیات ۱ تا ۴ توصیف آنان آمده است: «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿۱﴾ إِمَّا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تَلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿۲﴾ الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ﴿۳﴾ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ؛ ... از خدا بترسید و جدال نکنید و اصلاح ذات‌البین نمائید و مطیع فرمان خدا و دستور رسول‌الله باشید... مؤمنان حقیقی آنان‌اند که چون ذکری از خدا شود، دل‌هایشان ترسان و لرزان شود و چون آیات خدا را بر آنان تلاوت کنند، بر مقام ایمانشان بیفزاید و به خدای خود در هر کار توکل می‌کنند...» ویژگی‌های مؤمنان در این آیات این است: «با شنیدن و گفتن نام خدا، قلب‌هایشان دچار ترس و بیداری می‌شود»؛ «هنگام شنیدن آیات قرآن و شنیدن موعظه‌ی دین، باور و عقیده‌ی آنان غنی‌تر می‌گردد»؛ «در همه‌ی امور به خدای واحد توکل می‌کنند»؛ «اهل نماز هستند»؛ «اهل انفاق و احسان و خیرات و زکات هستند» که نتیجه‌ی این شناخت و عمل مبتنی بر آن‌ها، دریافت پایه‌ی برتر و عفو و مغفرت از گناهان و رزق و روزی کامل، همراه با آرامش از جانب پروردگارشان برای آنان است؛ همچنین در قرآن بر اموری نظیر مشارکت و همکاری: «... وَ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ...» (مائده: ۲)، وحدت و همدلی: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا» (آل‌عمران: ۱۰۳)، صلح و حل تضادها: «إِمَّا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوِيكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» (حجرات: ۱۰) و عیب‌پوشی (همان: ۱۲) تأکید شده است و مواردی مانند این فرمایش حضرت رسول اکرم (ص) فراوان می‌توان یافت که می‌فرماید: «مَنْ أَصْبَحَ لَا يَهْتَمُّ بِأَمْرِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۶۳)؛ کسی که روز را آغاز کند و در حل مشکلات مسلمانان اقدام ننماید، مسلمان نیست.»

حضرت امام علی (ع) در بیش از یک‌صدوچهل مورد، از خصوصیات انسان‌های مؤثر سخن گفته است.

خطبه‌ی ۸۷ (الگوی انسان کامل) و خطبه‌ی ۱۹۳ (خطبه‌ی همام) دو نمونه‌ی عالی از این خطبه‌ها هستند که حضرت علی^(ع) در آن‌ها، شرحی جامع بر ویژگی‌های انسان کامل و متقی آورده‌اند. پرورش این صفات و ویژگی‌های انسان کامل که با شهروند مؤثر همخوانی دارد، از طریق تربیت میسر است؛ همچنین در نامه‌ی امام علی^(ع) به مالک اشتر، حقوق شهروندی و رعایت آن از طرف فرمانروا تصریح شده است. نمونه‌ی بارز دیگری از کلام مولا در حوزه‌ی حقوق بشر است، آنجا که می‌فرماید: «قلب خود را از مهربانی و دوستی و لطف بر مردمان لبریز ساز و مبادا نسبت به آنان چون جانور درنده آزارکننده باشی که خوردنشان را غنیمت شماری؛ زیرا مردم دو دسته‌اند؛ دسته‌ای برادر دینی تواند و گروهی دیگر در آفرینش با تو همانند؛ وَ أَشْعِرُ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ وَ الْمَحَبَّةَ لَهُمْ وَ اللُّطْفَ بِهِمْ وَ لَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبُعًا ضَارِيًا تَغْتَنِمُ أَكْلَهُمْ فَإِنَّهُمْ صِنْفَانِ إِمَّا أَحُّ لَكَ فِي الدِّينِ وَ إِمَّا نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ» (نهج‌البلاغه، نامه‌ی ۵۳). با دقت می‌توان همه‌ی حقوق شهروندی را از این جمله‌ی امام علی^(ع) استخراج کرد که مردم یا با تو برادر دینی هستند یا در آفرینش با تو یکسان‌اند. استاد مطهری در این‌باره می‌نویسد: در نهج‌البلاغه، از حقوق واقعی توده‌ی مردم و موقع شایسته و ممتاز آنان در برابر حکمران و اینکه مقام واقعی حکمران امانت‌داری و نگهداری حقوق مردم است، غفلت نشده، بلکه سخت بدان توجه شده است. در منطق این کتاب شریف، امام و حکمران امین و پاسبان حقوق مردم است و مسئول در برابر آنان است. استعمال کلمه‌ی راعی را درباره‌ی حکمران و کلمه‌ی رعیت را درباره‌ی توده‌ی مردم، اولین مرتبه در کلمات رسول اکرم^(ص) و سپس به‌وفور در کلمات علی^(ع) قابل‌مشاهده است. این لغت از ماده‌ی «رعی» است که به معنی حفظ و نگهداری است. به مردم از آن جهت کلمه‌ی «رعیت» اطلاق شده است که حکمران عهده‌دار حفظ و نگهداری جان و مال و حقوق و آزادی‌های آنان است. در قرآن کریم نیز حقوق انسان‌ها بسیار محترم است، آنجا که خداوند می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (اسراء: ۷۰)؛ ما به فرزندان انسان کرامت بخشیدیم.»

هنگامی که خداوند انسان را محترم می‌شمارد، قطعاً برای او حقوقی قائل است. وقتی که حضرت رسول^(ص) و حضرت علی^(ع) نیز درباره‌ی انسان و شهروند به احترام سخن می‌گویند؛ پیداست که چه وظیفه و تکالیف سنگینی بر دوش انسان قرار دارد تا حقوق شهروندان را محترم شمارد و آن‌ها را ادا کند.

روش پژوهش

تحقیق حاضر راهبرد داده‌بنیاد دارد. این راهبرد به تحقیق کیفی گرایش دارد که با همکاری گلیسر و استراوس رشد و توسعه یافته است (خان‌محمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۷). راهبرد نظریه‌ی داده‌بنیاد (مفهوم‌سازی بنیادی) نوعی روش‌شناسی عمومی برای تدوین نظریه‌هایی است که در داده‌های گردآوری‌شده و تحلیل‌شده به‌صورت نظام‌مند ریشه دارد. هدف نهایی این راهبرد ارائه‌ی تبیین‌های جامع نظری درباره‌ی یک پدیده‌ی خاص است که به‌صورت استقرائی از مطالعه‌ی آن پدیده‌ی خاص حاصل می‌شود (دانایی‌فرد، ۱۳۸۷، ص ۳). این روش‌شناسی یکی از روش‌هایی است که قابلیت به‌کارگیری در تحقیقات اسلامی را دارد. در نظریه‌ی داده‌بنیاد، ابتدا از نمونه‌گیری هدفمند استفاده می‌شود؛ زیرا نمونه‌گیری نظری (Theoretical sampling) نمی‌تواند پیش از شروع

مطالعه برنامه‌ریزی گردد و تصمیم‌های خاص نمونه‌برداری در حال فرایند پژوهش شکل می‌گیرد (مرادی، ۱۳۹۳، ص ۱۰). در نظریه داده‌بنیاد، پژوهشگر به دنبال فرایند است؛ بنابراین، پژوهشگر باید مواردی را انتخاب کند که به او در ساخت نظریه کمک نمایند. ملاک انتخاب آیات و احادیث در این روش، متأثر از طرح و هدف پژوهش است. از آنجاکه هدف پژوهش حاضر تدوین نظریه تربیت شهروند مفید و مؤثر از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه است، پژوهشگر به دنبال آیات و احادیثی بود که تبیین‌کننده الگوی مدنظر باشد تا بتوان از طریق آیات و احادیث انتخاب‌شده، درک ژرفی از موضوع مورد مطالعه برای ساخت نظریه به دست آورد. در این راهبرد پژوهشی، سه فرایند مشخص وجود دارد که رویه‌های نمونه‌گیری نوعاً بر اساس آن‌ها انتخاب می‌شوند. این سه فرایند عبارت‌اند از: کدگذاری باز (Open Coding)، کدگذاری محوری (Axial Coding) و کدگذاری انتخابی (Selective Coding) (باقری، ۱۳۸۹، ص ۱۷). در این پژوهش، منبع جمع‌آوری داده‌ها آیات و احادیثی بود که از حیث سند معتبرند و با توجه به هدف اصلی تحقیق، آیات و احادیث مرتبط با تربیت شهروند مؤثر شناسایی و جمع‌آوری شده است، به‌گونه‌ای که در ابتدا، مجموعه‌ای از مضامین اولیه طی فرایند کدگذاری باز با استفاده از روش تحلیل اسنادی (Content Analysis) گردآوری گردید و تا حد اشباع، گردآوری داده‌ها و موارد تحلیل ادامه یافت و از درون آن مقوله‌هایی استخراج شد؛ سپس در مرحله کدگذاری محوری، پیوند میان مقوله‌ها در قالب نمونه‌های کدگذاری تعیین و در مرحله کدگذاری انتخابی، یکایک اجزای الگوی مفهومی استخراج گردیدند.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

بخش عظیمی از مسائل حوزه‌ی علوم انسانی و به‌ویژه تربیت اسلامی از نوع مفهومی‌اند؛ یعنی باید معلوم شود هر مفهومی که در متون اسلامی درباره‌ی تعلیم و تربیت به کار رفته است، چه عناصر و چه روابط معنایی دارند (همان، ص ۳۶). در این پژوهش، در فرایند تجزیه و تحلیل داده‌ها با عنایت به روش تحلیل و تفسیر مفهومی، به مفهوم مدنظر در بافت آیات و احادیث و جمله‌هایی که در آن‌ها به کار رفته، توجه شده است. بدین ترتیب، این روش در عرصه‌ی تعلیم و تربیت اسلامی می‌تواند ما را در مفهوم‌سازی یاری کند. در این تحقیق، از این شیوه با توجه به اصول اولیه‌ی نظریه‌ی داده‌بنیاد استفاده شده است. در این شیوه، ابتدا رمزهای مناسب به بخش‌های مختلف داده‌ها اختصاص می‌یابد. این رمزها در قالب مفهوم تعیین می‌شوند که آن را «رمزگذاری باز» می‌نامند؛ سپس با اندیشیدن درباره‌ی ابعاد متفاوت این مقوله‌ها و یافتن پیوندهای میان آن‌ها، برای «رمزگذاری محوری» اقدام می‌گردد. سرانجام با «کدگذاری انتخابی»، مقوله‌ها پالایش می‌شوند (مهرابی و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۳). در این پژوهش و با توجه به هدف آن، برای گردآوری اطلاعات (در اینجا آیات و روایات درباره‌ی تربیت شهروند مؤثر) از روش «لغت‌کاوی و معناکاوی» به صورت ترکیبی استفاده شد و از میان رویکردهای موجود در فرایند پژوهش برای تبیین و ساخت نظریه، از رویکرد تأسیسی استفاده گردید و با بهره‌گیری از روش داده‌بنیاد، نظریه‌ی تربیت شهروند مؤثر از دیدگاه آیات و احادیث تدوین شد.

کدگذاری باز و محوری تربیت شهروند مفید و مؤثر از دیدگاه نهج البلاغه^۱

پس از جمع‌آوری داده‌ها و پیاده کردن متنها و اسناد برگرفته از آیات قرآن و کلام امام علی^(ع) در نهج‌البلاغه، متناسب با موضوع و هدف پژوهش (تربیت شهروند مؤثر)، به کلمات، جمله‌ها و بندهایی که بیشترین بار معنایی را داشتند، کد داده شد و به این ترتیب، کدگذاری باز با رعایت اشباع نظری صورت گرفت.

در واقع، کدگذاری محوری نتیجه‌ی ترکیب مفاهیم موجود است که از طریق حذف و ادغام مفاهیم موجود به یک مقوله یا یافتن پیوند میان آنها صورت می‌گیرد. در این مرحله، پس از اینکه مفاهیم مرتبط با تربیت شهروند مؤثر در فرایند کدگذاری باز مشخص گردید، نوبت به کدگذاری محوری تربیت شهروند مؤثر می‌رسد. در این مرحله از تربیت شهروند مؤثر، برحسب ارتباط درونی میان مفاهیم، مقوله‌ی محوری شناسایی شد و سایر مفاهیم ذیل مقوله‌ی محوری قرار گرفت.

جدول شماره ۱. کدگذاری باز و محوری تربیت شهروند مؤثر

مقوله	نکته‌ی کلیدی (کد)	پیام آیات و احادیث و روایات
تربیت انسان بر اساس شناخت خدا (حق‌الله) از راه فطرت و عقل و راهنمایی انبیا و اولیا	خداوند مالک و مدبر، هادی و ناظم	عظمت و قدرت خدا در خلقت عالم و آدم (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی اول): «به راستی ما راه (حق) را به او نمایانیم؛ خواه شاکر (و پذیرا) باشد یا ناسپاس» (انسان: ۳ و نیز نک: یونس: ۵-۶؛ روم: ۲۰ و ۲۲ تا ۲۵؛ مؤمنون: ۱۴ و...).
پذیرش مسئولیت علم‌آموزی و افزایش آگاهی و رهایی از جهالت و انجام واجبات و ترک محرمات رسیدن به کمال و سعادت	کمال معرفت به خدا، تصدیق اوست. معرفت‌الله: دوری از هرگونه انحراف، عامل خویشترداری و عزت‌نفس و کسب معرفت، مانع غرور، سخن از روی اندیشه، پرهیز از حرام‌خواری، احسان و نیکوکاری	«هرکه علم به خدا در دلش جای گیرد، بی‌نیازی از خلق خدا در آن مأوی گزیند» (آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق السید مهدی الرجائی، ۱۴۲۹ ق، ح ۸۸۹۶۹): «...خویشتردار شود (همان، ۷۶۴۵): «...هرگز بدبخت نشود» (همان، ۸۹۵۴ و نیز نک: همان، ۶۲۶۵؛ الخطبه، ۱۴۷ و غررالحکم، ۱۰۹۸۴). پیامبر خدا ^(ص) : «هرکه خدا را شناخت و به عظمتش پی برد، دهان خویش را از گفتار [ناصواب] و معده‌اش را از خوراک [فراوان و حرام] نگه داشت و با روزه و شب‌زنده‌داری خود را رنجه کرد» (الأمالی للصدوق، ۸۷/۶۴۷). «و خدای یکتا را پرستید و هیچ چیز را شریک وی نگیرید و نسبت به پدر و مادر و خویشان و یتیمان و فقیران و همسایه‌ی دور و نزدیک و دوستان موافق و رهگذران و بندگان که زبردست تصرف شمایند، نیکی کنید که خدا مردم متکبر خودپسند را دوست ندارد» (نساء: ۳۶ و نیز نک: هود: ۲، ۲۶، ۵۰ و ۶۱؛ حج: ۷۷؛ حجر: ۹۹ و مؤمنون: ۲۳).
جهت‌گیری‌های مردمی و خیرخواهانه	اهتمام به خشنودسازی و کمک به دیگران و دوری از ظلم و تعدی	رسول اکرم ^(ص) : «بهترین شما کسی است که به خیرش امیدوار و از شرش در امان باشند» (نهج‌الفصاحه، ح ۱۵۲۶).

۱- به علت افزایش کلمات و حجم مقاله، کدگذاری باز و محوری در هم ادغام و در جدول شماره‌ی ۱ انجام شد.

مقوله	نکته‌ی کلیدی (کد)	پیام آیات و احادیث و روایات
حق‌النفس و بهره‌مندی از امدادهای الهی	بهره‌مندی انسان از ابزارهای مختلف برای تربیت و رشد	«ای بندگان خدا! محبوب‌ترین بندگان نزد خداوند کسی است که خدا او را (در راه پیروزی بر هوس‌های سرکش) نفسش یاری کرده است» (خطبه‌ی ۸۷، شرح نهج‌البلاغه ابن‌ابی‌الحدید، ج ۶، ص ۳۶۵). انسان‌های راستین با امدادهای الهی توانسته‌اند روح تقوا را در خود زنده کنند و هواپرستی را از خود دور سازند و در سایه‌ی این خودسازی، کلید درهای هدایت را به‌دست آورند (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۸۷؛ غررالحکم، ۸۵۹۷ و یوسف: ۳۳).
مسئولیت‌پذیری و پاسخگو بودن انسان به‌سبب این است که عاملیت انسان در هرگونه تغییر و پیامدهای حاصل از آن، متوجه خود او است.	مسئول و پاسخگو بودن انسان‌ها در برابر یکدیگر در امور مختلف (پند و اندرز، علم و دانش و تأدیب و تربیت، وفای به عهد و پیمان...)	«ای مردم، مرا بر شما حقی است و شما را بر من حقی است. حقی که شما به گردن من دارید، اندرز دادن و نیک‌خواهی شماسست و غنائم را به‌تمامی میان شما تقسیم کردن و تعلیم دادن شماسست تا جاهل نمائید و تأدیب شماسست تا بیاموزید. حقی که من به گردن شما دارم، باید که در بیعت وفادار باشید و در رویاروی و پشت سر نیک‌خواه من باشید و چون فرامی‌خواستان، به من پاسخ دهید و چون فرمان می‌دهم، فرمان برید» (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۳۴). «تقوا را پیشه کنید و خداوند به شما تعلیم می‌دهد» (بقره: ۲۸۲).
اخلاق‌مداری (پاسخگو بودن همه در پیشگاه الهی، در مورد همه‌ی اعمال و رفتارها)، رضایتمندی و آرامش	ترس از خدا عامل جلوگیری از طغیان و سرکشی است. آگاهی و پایبندی به وظایف الهی، تجاوز نکردن به کرامت، آزادی و حقوق افراد جامعه، مهربانی و دوستی با مردم، پرهیز از ظلم، پایبندی به حقوق و وظایف خود و دیگران	«از خدا بترسید درباره‌ی بندگان او و سرزمین‌هایش؛ زیرا شما حتی نسبت به قطعه‌های زمین‌ها و چارپایان نیز باید پاسخگو باشید. از خدا اطاعت کنید و نافرمانی او نکنید» (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۱۶۷): «آنچه می‌گویم در عهده‌ی خویش می‌دانم و خود به آن پایبندم» (همان، خطبه‌ی ۱۶): «خدا از مردم ناآگاه عهد گرفت که بیاموزند و از دانایان عهد گرفت که آموزش بدهند» (همان، حکمت ۴۷۸). پیامبر خدا(ص): «من بازخواست می‌شوم و شما نیز بازخواست می‌شوید» (متقی هندی، کنزالعمال، ۱۴۳۱، ج ۵، ص ۲۸۹، ح ۱۲۹۱۱): «همچنین ایشان می‌فرماید: «بدانید که همه‌ی شما مسئولید و همه‌ی شما نسبت به زبردستانش بازخواست می‌شوید: کلکم راعٍ و کلکم مَسْؤُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۲، ص ۳۸ و نیز نک: نهج‌البلاغه، حکمت ۳۸۲، ۳۲۸ و ۲۴۱؛ نامه‌ی ۲۷، ۱۸ و ۵۳ و خطبه‌ی ۲۱۶).
امیدواری به فضل و رحمت الهی، تلاش و توکل بر او	زمینه و بسترسازی در خود و دیگران برای تربیت	خطرات و پرتگاه‌ها آن‌قدر بسیار است که آدمی با نیروی محدود خویش نمی‌تواند از این راه به سلامت بگذرد، جز اینکه بر خدا توکل کند و خود را به او بسپارد و از دریای بی‌کران لطف و قدرتش کمک بگیرد، همان‌گونه که قرآن با صراحت می‌گوید: «و اگر فضل و رحمت الهی بر شما نبود، هرگز احدی از شما پاک نمی‌شد» (نور: ۲۱).

مقوله	نکته‌ی کلیدی (کد)	پیام آیات و احادیث و روایات
حرکت جهادی (با نفس)، با اندیشه‌های مخرب و ناسام و با دشمنان خدا (و دین)	ترس از خدا عامل جلوگیری از طغیان‌هاست و رسیدن به نعمات	«آن‌کس که حزن و اندوه را شعار [لباس زیرین] و ترس از خدا را جلباب [لباس رویین] خود قرار داده است»، اندوهی سازنده که آنان را به حرکتی جبران‌کننده در آینده وامی‌دارد (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۹۳). «و برای کسی که از مقام پروردگارش بترسد، دو باغ (بهشتی) است» (الرحمن: ۴۶ و نیز نک: نازعات: ۴۰-۴۱ و...).
ایمان و عمل صالح مساوی با حیات طیبه	تقوا و توکل دو عامل برای خروج از بن‌بست‌ها و مشکلات است. تقوا مقدم بر توکل، توأم با جهاد و تلاش و کوشش است.	«تقوا را پیشه کنید و خداوند به شما تعلیم می‌دهد» (بقره: ۲۸۲ و نیز نک: طلاق: ۲-۳). چراغ هدایت در قلبش روشن شده (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۸۷): «ای بندگان خدا! بدانید که تقوا دژی محکم و شکست‌ناپذیر است... آگاه باشید [که] با پرهیزکاری ریشه‌های گناهان را می‌توان برید» (همان، خطبه‌ی ۱۵۷): «همانا تقوا و ترس از خدا داروی بیماری‌های دل‌ها، روشنایی قلب‌ها و... است» (همان، خطبه‌ی ۱۹۸).
ذکر و دعا و نیایش (احیای قلوب و آرامش و سکینه)	یاد و استمرار یاد خدا سبب عمل صالح. علم به حاضر و ناظر بودن خدا، بهترین عامل بازدارنده از فحشا و منکرات در مسیر رشد	«او (با دیده‌ی حق‌بین) نگاه کرده و (حقایق هستی و عظمت پروردگار را در همه‌ی جای جهان) دیده است. به یاد خدا بوده و به همین سبب، اعمال نیک فراوان به‌جا آورده است و از آب گوارایی که به آسانی (با امداد الهی) در اختیارش قرار گرفته، سیراب شده و یک‌باره آن را سر کشیده و راه هموار و مستقیمی را (که خدا به او نشان داده) پیموده است (همان، خطبه‌ی ۸۷ و نیز رک: رعد: ۲۸).
نیکبختی و قلبی آرام	یقین و سلامتی دروازه‌ی همه‌ی سعادت‌ها، امکان رسیدن به مقام یقین با استمداد از خداوند	پیغمبر اکرم ^(ص) : «آگاه باشید که چیزی بهتر از یقین و سلامتی به انسان‌ها داده نشده است؛ پس شما این دو را از خدا بخواهید که همه‌ی سعادت‌ها در آن نهفته شده است» (متقی هندی، کنزالعمال، ۱۴۳۱، ج ۳، ص ۴۳۸، حدیث ۷۳۳۴ و نیز نک: غررالحکم، حدیث ۳۹۱؛ نهج‌البلاغه، خطبه‌ی: ۱۹۳؛ آل‌عمران: ۱۷۴؛ توبه: ۷۲ و مائده: ۱۱۹).
مسئول اندیشه و گفتار	سخن از روی خرد و منطق	«سخن یاوه نگوید، بجا گوید و صواب» (خطبه‌ی همام، ۱۹۳).
میان‌ه‌روی و اعتدال در همه‌ی امور زندگی	تمایلات نفسانی و وساوس شیطانی و دوستی با ناهلان زمینه‌ی خروج از اعتدال و مانع رشد	«اعتدال در همه‌ی شئون زندگی، تواضع در همه‌ی ابعاد زندگی، مواظب نگاه خود» (همان). «اعتدال در رفتار» (نهج‌البلاغه، حکمت ۶/۲۲۲).
رشد و کمال	علم و آگاهی ریشه در ایمان و بازدارنده از فحشا و منکراست. تسلیم، پرتلاش و کوشش و به‌دوراز تنبلی و تن‌آسایی	«گوش حق‌پذیر و تشنه‌ی علم مفید، رشد و کمال را در سختی‌ها می‌بینند و به‌دوراز رفاه‌طلبی‌اند» (خطبه‌ی همام، ۱۹۳).

مقوله	نکته‌ی کلیدی (کد)	پیام آیات و احادیث و روایات
جستجوی الگوی مسئول و صالح	پرهیز از تملق و چاپلوسی، خود واقعی بودن و آزادی در بیان، انتقاد و مشورت داشتن	«با من آن‌گونه که با زامداران ستمگر سخن گفته می‌شود، سخن نگویند و آن‌گونه که مردم خود را در برابر حاکمان تندخو و جبار حفظ می‌کنند، محدود نسازید و به‌طور تصنعی و منافقانه با من رفتار نکنید» (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۲۱۶).
ایمان و عمل صالح تحقق تمدن نوین اسلامی	مردم‌دار، مقتصد، امانت‌دار، مستقل در فکر و اندیشه، خیرخواه و احترام به دیگران، آتش به اختیار و در صف اول انجام امور خیر و عام‌المنفعه	«غمخوار مردم، رعایت حق الناس و مشکل نیافریدن برای آنان؛ تن‌پرور نیستند؛ کم‌خرج، پاک و عفیف» (همان، خطبه‌ی ۱۹۳)؛ آمادگی یاری رساندن به دیگران (همان، نامه‌ی ۵۳)؛ «در خدمت کردن و پاک زیستن صبور و مقاوم، بی‌توجه به مال و مقام دنیا، حر و آزاده» (همان، خطبه‌ی ۱۹۳)؛ «... و طایفه‌ای هم به‌عنوان شکر و سپاس، از روی معرفت، خداوند متعال را عبادت و ستایش می‌نمایند و این، عبادت آزادگان است که بهترین عبادات است» (همان، حکمت ۲۳۷). «و آنان که امانت‌ها و عهد خود را رعایت می‌کنند» (مؤمنون: ۸)؛ «پروردگارت را عبادت کن تا به یقین برسی؛ وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ» (حجر: ۹۹).
چنگ زدن به ریسمان الهی	قرآن و نماز و دعای سحری	راز و نیاز شبانه، قرآن نیمه‌شب، نماز نیمه‌شب با خشوع، دعای نیمه‌شب برای رهایی از بندگی نفس (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۱۹۳).
ایمان و عمل صالح‌مسئولیت‌پذیری در مقابل اعمال و رفتار، گفتار	علم‌آموزی و زمینه‌سازی برای اعمال صالح و انجام وظیفه و راضی به رضایت خدا	حل مشکل عالمانه و خالصانه، سبک‌بال و مقاوم، به‌دوراز خودخواهی و تمجید، از غفلت نگران، به رحمت شاد، سخت‌گیر بر نفس اماره، شیفته‌ی کار ماندگار، بی‌رغبت به کار بی‌قرار (همان، خطبه‌ی ۱۹۳).
تأثیر شناخت بر تربیت نفس و معدل القوی شدن	علمش با حلم و گفتارش با عمل، بدون آرزو، واقع‌بین، خاشع و قانع، متعادل و متواضع، کم‌خوراک و گرم ارتباط	علمش با حلم و گفتارش با عمل، بدون آرزو، واقع‌بین، خاشع و قانع، نه پرخور، نه سختگیر و طماع و متکبر، کم‌خوراک و گرم ارتباط (خطبه‌ی همام، ۱۹۳).
تأثیر خدا‌باوری در اعمال و عملکرد انسان	فعال و پویا و حامی و طرفدار دین، مسلط بر شهوت، مسلط بر اعصاب، به خیرش امید، از شرش در امان	«منفعل نیست، فعال و دین نجات‌بخش، مسلط بر شهوت، مسلط بر اعصاب» (همان).
مسئولیت آگاهی یافتن و غفلت‌زدایی از خود و دیگران	تلاش برای علم‌آموزی و تربیت	اقتدار دینی، احتمال‌سنجی، اعتقاد راسخ، با‌اخلاق و پرانگیزه و عالمانه در حل مشکلات (همان).

مقوله	نکته‌ی کلیدی (کد)	پیام آیات و احادیث و روایات
سعه‌ی وجودی	عمل بر اساس بینش و بصیرت عمیق	ظرفیت مال و مقام، خشوع در عبادت، ظرفیت فقر، مقاوم در سختی‌ها، کسب‌وکار و مال حلال (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۱۹۳). «ای مردم! از آنچه در زمین است، حلال و پاکیزه بخورید و از شیطان پیروی نکنید که او برای شما دشمنی آشکار است» (بقره: ۱۶۸ و ۵۷).
جهاد اصغر و اوسط و اکبر	تقدم شناخت و ایمان بر عمل، عبادت و نیایش، تلاش برای کسب بصیرت و بینش در همه‌ی امورات دنیوی و اخروی	اهل عمل صالح با نگرانی که موردقبول حق تعالی باشد، اهل شکر، اهل ذکر و فکر (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۱۹۳)؛ «اهل ذکر» کسانی‌اند که فعالیت‌های اقتصادی‌شان آنان را از یاد خدا غافل نمی‌سازد و... با یاد خدا همه‌ی دوران زندگی خود را طی می‌کنند. به عدالت و معروف دعوت می‌نمایند و خود عامل به آن هستند. مردم را از منکرات بازمی‌دارند و خود گرد آن نمی‌گردند. با اینکه در دنیا هستند، گویی آن را رها کرده و به آخرت پیوسته‌اند و به همین سبب، ماورای دنیا را مشاهده کرده‌اند (همان، خطبه‌ی ۲۲۲). «مگر آنان که ایمان آورده و نیکوکار شدند و به‌درستی و راستی و پایداری (در دین) یکدیگر را سفارش کردند؛ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ» (عصر: ۳).
حیات طیبه	تفکر و اندیشه سازنده، زمینه ذکر و یاد خدا، نیکی و احسان	محیط بر او بی‌تأثیر، ذکر مدام، اهل گذشت و عفو و عطا، اهل وصل و وفا (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۱۹۳). آیا جزای نیکی جز نیکی است؟ (الرحمن: ۶۰)
کرامت انسانی، فوز و سعادت، دل آرام، قلبی مطمئن	عبادت از روی معرفت و عامل رسیدن به رشد و یقین، اعتدال در معاشرت با دیگران و نیکی و ملامت در رفتار و گفتار	بدور از فحش، نرم سخن، با معروف، جدا از منکر، اقبال خیر (مبارزه با فقر و ظلم)، ادبار شر دارد (مانع رشد مردم نشود) (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۱۹۳). «پس به نرمی با او سخن بگویید، شاید متذکر شود، یا (از خدا) بترسد» (طه: ۴۴)؛ «(آنان که خدا را یاری می‌کنند) کسانی هستند که اگر در روی زمین به آنان اقتدار و تمکین دهیم، نماز بر پا می‌دارند و زکات می‌دهند و امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند و (از هیچ‌کس جز خدا نمی‌ترسند؛ چون می‌دانند که) عاقبت کارها به‌دست خداست» (حج: ۴۱).
تأکید بر عمل صالح، مبتنی بر شناخت و ایمان، عدالت و انصاف	سختی‌ها و مشکلات برای بیداری فطرت و زدودن گرد غفلت، رعایت اعتدال و قدردان و شکرگزار	در لغزشگاه‌ها مسلط به خود، مقاوم در سختی‌ها، شاکر و عدالت با دوست و دشمن، اعتراف به حق (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۱۹۳)؛ اگر بر دشمن دست یافتی، بخشیدن او را شکرانه‌ی پیروزی قرار ده (همان، حکمت ۱۱).

مقوله	نکته‌ی کلیدی (کد)	پیام آیات و احادیث و روایات
تحول آفرینی	نقش شناخت در انجام معروفات و دوری از منکرات	امانت‌دار، توجه به تذکرات، پرهیز از لقب‌سازی، رعایت همسایه، به دور از شماتت (همان، خطبه‌ی ۱۹۳). «یکدیگر را مورد طعن و عیب‌جویی قرار ندهید و با القاب زشت و ناپسند یکدیگر را یاد نکنید» (حجرات: ۱۱).
کمالات وجودی و روحی	استفاده از همه‌ی ظرفیت‌ها برای رشد	محو حق و مقابل اندیشه‌ی باطل، دل‌خوش به سکوت (زبان و دل و فواید آن)، اهل بشارت و تبسم نه فهقه و غفلت (خطبه‌ی همام، ۱۹۳)؛ مقام و مرتبت هرکس به قدر همت اوست و صدق او به قدر جوافردی اوست و شجاعتش به قدر حمیت اوست و عفت او به قدر غیرت اوست (نهج‌البلاغه).
مسئولیت رشد خود و دیگران	خیرخواه و تلاشگر برای رستگاری خود و دیگران	به‌دوراز تلافی و انتقام، خسته اما نه برای خود، خسته اما نه برای دنیا، به فکر راحتی مردم (خطبه‌ی همام، ۱۹۳). «گر نیکی کنید به خودتان نیکی کرده‌اید و اگر بدی کنید (بازهم) به خود بد کرده‌اید» (اسراء: ۷).
پذیرش مسئولیت آگاهی یافتن خود و دیگران	ایمان و اعتقاد به دین عامل حرکت و رشد فردی و اجتماعی؛ کوته‌فکری و سطحی‌نگری و تبعیت کورکورانه مانع تربیت	دین‌پذیری و نزول رحمت دلیل رفتن، نرود آنجا که پلشتی و وابستگی است، برود آنجا که دلی جذب دین شود و یا خبر از توفیق و رحمت باشد (نهج‌البلاغه، خطبه‌ی ۱۹۳).
پذیرش مسئولیت	اتحاد و همبستگی، اعتماد به مردم، نصرت الهی	«و همواره با اجتماعات بزرگ باشید که دست خدا با جماعت است. از پراکندگی بپرهیزید که دوری‌کننده از مردم بهره‌ی شیطان است، چنان‌که گوسفند تنها طعمه‌ی گرگ است» (همان، خطبه‌ی ۱۲۷).
ظلم به خود و دیگران موانع رشد و تربیت	تبعیت از هواها و تمایلات نفسانی، ظلم و گناهکاری، طغیان و سرکشی	«عدالت را پیشه کن و از تعدی و ظلم [به مردم] دوری گزین؛ زیرا [تجاوز و] تعدی سبب فرار و دوری [مردم] از تو خواهد شد و ستم سبب [قیام مردم و] توسل به شمشیر [علیه تو] می‌شود» (همان، حکمت: ۴۷۶ و نیز نک: نامه‌ی ۵۳ و ۷۶ و خطبه‌ی ۱۶۴).

کدگذاری انتخابی تربیت شهروند مفید و مؤثر مرحله‌ی پایانی تحلیل و کدگذاری داده‌ها، کدگذاری انتخابی است که محقق پدیده کانونی یا مقوله‌ی محوری را انتخاب می‌کند و سپس به شیوه‌ی نظام‌مند، مقوله‌های دیگر را به آن ربط می‌دهد و با اعتبارسنجی ارتباط میان مقوله‌ها، به تکمیل مقوله‌هایی می‌پردازد که به پالایش و توسعه نیاز دارند و در ادامه، به بیان یک داستان (Story Line) در قالب نوشتار، به شیوه‌ای روایت‌گونه به بازگویی روابط میان مقوله‌ها می‌پردازد. روایت مختصر الگوی نهج‌البلاغه‌ای تربیت شهروند مؤثر به قرار ذیل است: شناخت خدا به‌عنوان مالک، مدبر، ناظم و هادی (حق‌الله)، شناخت خود (حق‌النفس) و دیگری (حق‌الناس) به‌عنوان مسئول عامل در مسیر تربیت و ایمان و انجام عمل صالح، آگاهی و پذیرش مسئولیت

خویش برای رشد و توسعه‌ی همه‌جانبه (عقل، عشق، عدالت، عبادت، محبت، خدمت و آزادی) خود و دیگران و پاسخگو بودن در برابر آن‌ها و مسئول رشد و توسعه‌ی محیط‌زیست بودن (حق طبیعت). به تدریج عمل و فرایند تربیت شهروند مؤثر واقع می‌شود و تغییرات مطلوب در افکار، احساسات و رفتار انسان‌ها شکل می‌گیرد و با توجه به احساس مسئولیت و پاسخگو بودن انسان در برابر خدا، خود و دیگران و طبیعت می‌کوشد خود و دیگران را با معیارهای ربوبی (حیات طیبه) هماهنگ کند و رشد دهد. این احساس مسئولیت و پاسخگو بودن در فرایند تربیت خود و دیگری و اجتماع، پدیده‌ی کانونی الگو را تشکیل می‌دهد و بازتاب مهمی را در سایر مقولات پنج‌گانه‌ی الگو دارد و در مرکز اصلی همه‌ی فعالیت‌ها و اقدامات تربیت شهروند مؤثر قرار می‌گیرد. برخی شرایط زمینه‌ای خاص تربیت شهروند مؤثر عبارت‌اند از: انجام واجبات و ترک محرمات، امید به فضل و رحمت الهی، اخلاق‌مداری، وجدان کاری، سعه‌ی صدر، جهت‌گیری‌های مردمی، اعتدال در رفتار، وجود حاکمان ناصح، صالح و مسئول، مسئولیت‌پذیری و پاسخگو بودن در رابطه با گفتار، اعمال و رفتارهای خود و دیگران؛ همچنین در این الگو عواملی چون بی‌نظمی فردی و اجتماعی، نبود اعتماد و امنیت، سرکشی، طغیان، غرور و خودخواهی، ریا، منت‌گذاری، دنیاپرستی، پیروی از شیطان و هواهای نفسانی، تعدی و ظلم به خود و دیگران، خیانت، جهالت، حرص و طمع، مسئولیت آگاهی یافتن در زمینه‌های مختلف و آگاهی دادن به دیگران و غفلت‌زدایی و رهایی از جهل و نادانی به‌عنوان شرایط مداخله‌گر در تربیت شهروند مؤثر می‌تواند سبب‌کننده‌ی روند تربیت یا مانع از تحقق تربیت صحیح و یا زمینه‌ساز تغییرات و تربیت نامطلوب شود و یا به تشدید آن منجر گردد. راهبردها و کنش‌هایی که انسان مسئول برای پیشبرد اهداف و فرایند تربیت شهروندی در خود و حتی در دیگران اتخاذ می‌کند و انجام می‌دهد؛ عبارت‌اند از: توکل بر خدا و امید به وعده‌های الهی، نصیحت‌پذیری، علم‌آموزی و کسب بینش و بصیرت، صبوری و شکرگزاری، تلاش و کوشش، تواضع و فروتنی، انتخاب کمک، احترام و احسان به دیگران، خیرخواهی و نوع‌دوستی، عدالت‌ورزی و مدارا، مهربانی و عطف، اغماض و عیب‌پوشی، جستجوی الگوی شایسته و پیروی از آن، جهاد اصغر، اوسط و اکبر، مسئولیت رشد و تحول خود و دیگران؛ و سرانجام انسان می‌تواند شاهد پیامدهای مثبت تربیت شهروند مؤثر در زندگی خود و دیگران و جامعه باشد؛ پیامدهایی نظیر چنگ زدن به ریسمان الهی، مقام یقین و رضایت‌مندی، کرامت انسانی، تحول‌آفرینی، سعادت و نیکبختی، قلبی مطمئن، حیات طیبه و تحقق تمدن نوین اسلامی.

شرایط زمینه‌ای خاص تربیت شهروند مؤثر: عوامل علی بر پدیده‌ی محوری در این شرایط عمل می‌کند: انجام واجبات و ترک محرمات، امید به فضل و رحمت الهی، اخلاق مدارا، وجدان کاری، سعه‌ی صدر، جهت‌گیری‌های مردمی، اعتدال در رفتار، وجود حاکمان ناصح، صالح و مسئول، مسئولیت‌پذیری و پاسخگو بودن.

شرایط عام مداخله‌گرد تربیت شهروند مؤثر: بی‌نظمی فردی و اجتماعی، نبود اعتماد و امنیت، سرکشی، طغیان، غرور و خودخواهی، ریا، منت‌گذاری، دنیاپرستی، پیروی از شیطان و هواهای نفسانی، تعدی و ظلم به خود و دیگران، خیانت، جهالت، حرص و طمع، مسئولیت آگاهی یافتن در زمینه‌های مختلف و آگاهی دادن به دیگران و غفلت‌زدایی و رهایی از جهل و نادانی.

نمودار شماره ۱. الگوی تربیت شهروند مؤثر از دیدگاه نهج‌البلاغه برگرفته از اجرای روش‌شناسی نظریه‌ی داده‌بنیاد متنی

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر سعی شده است تا با تأکید بر راهبرد داده‌بنیاد متنی، نظریه‌ی «تربیت شهروند مؤثر از دیدگاه نهج‌البلاغه» طراحی و بیان شود. روش داده‌بنیاد می‌تواند سرآغازی برای نظریه‌پردازی بومی و برگرفته از فرهنگ والا و اصیل اسلامی باشد. از آنجاکه وظیفه‌ی هر نهاد و سازمانی به‌طور عموم و نظام آموزشی به‌طور ویژه، تربیت انسان معدل‌القوی و یک شهروند مفید است، تعریف مجدد شهروندی با توجه به ویژگی‌های برشمرده‌شده از دیدگاه امام علی^(ع) برای تمرکز بر آنچه در نظام تعلیم و تربیت ارائه می‌گردد، مفید به‌نظر می‌رسد. در الگوی مدنظر، در بررسی محتوایی و تحلیل

کدگذاری‌های آیات قرآن کریم و سخنان قصار حضرت علی^(ع)، الگو و نقشه‌ی راهی که برای تربیت شهروند مؤثر در نهج‌البلاغه ترسیم می‌کند، تحت مقوله‌های پنج‌گانه به شرح ذیل دسته‌بندی می‌شود: عوامل مؤثر بر ایجاد مقوله‌ی هسته‌ای و کانونی در تربیت شهروند مفید: شناخت خدا به‌عنوان مالک، مدبر، ناظم و هادی (حق‌الله)، شناخت خود (حق‌النفوس) و دیگری (حق‌الناس) به‌عنوان مسئول عامل در تربیت خویش، اطاعت از خدا و انبیا و اولیا، انتخاب و اراده‌ی آزاد مبتنی بر شناخت توحیدی، ایمان و عمل صالح، آگاهی و پذیرش مسئولیت خویش برای رشد و توسعه‌ی همه‌جانبه‌ی (عقل، عشق، عدالت، عبادت، محبت، خدمت، آزادی) خود و دیگران و پاسخگو بودن در برابر آن‌ها و مسئول رشد و توسعه‌ی محیط‌زیست (حق طبیعت).

شرایط زمینه‌ای تربیت شهروند مؤثر: انجام واجبات و ترک محرمات، امید به فضل و رحمت الهی، اخلاق‌مداری، وجدان کاری، سعه‌ی صدر، جهت‌گیری‌های مردمی، اعتدال در رفتار و وجود حاکمان ناصح، صالح و مسئول، مسئولیت‌پذیری و پاسخگو بودن.

شرایط مداخله‌گر در تربیت شهروند مؤثر: بی‌نظمی فردی و اجتماعی، نبود اعتماد و امنیت، سرکشی، طغیان، غرور و خودخواهی، ریا، منت‌گذاری، دنیاپرستی، پیروی از شیطان و هواهای نفسانی، تعدی و ظلم به خود و دیگران، خیانت، جهالت، حرص و طمع، مسئولیت آگاهی یافتن در زمینه‌های مختلف و آگاهی دادن به دیگران و غفلت‌زدایی و رهایی از جهل و نادانی.

راهبردها و کنش‌هایی که انسان مسئول برای تربیت شهروندی در خود و حتی در دیگران انجام می‌دهد: توکل بر خدا و امید به وعده‌های الهی، نصیحت‌پذیری، علم‌آموزی و کسب بینش و بصیرت، صبوری و شکرگزاری، تلاش و کوشش، تواضع و فروتنی، انتخاب کمک، احترام و احسان به دیگران، خیرخواهی و نوع‌دوستی، عدالت‌ورزی و مدارا، مهربانی و عطوفت، اغماض و عیب‌پوشی، جستجوی الگوی شایسته و پیروی از آن، جهاد اصغر، اوسط و اکبر، مسئولیت رشد و تحول خود و دیگران؛ و سرانجام پیامدهای مثبت تربیت شهروند مؤثر: چنگ زدن به ریسمان الهی، مقام یقین و رضایت‌مندی، کرامت انسانی، تحول‌آفرینی، سعادت و نیکبختی، قلبی مطمئن، حیات طیبه و تحقق تمدن نوین اسلامی، می‌تواند باشد.

در بررسی مؤلفه‌های مطرح‌شده در الگوی به‌دست‌آمده، تربیت شهروند مؤثر بیانگر آن است که عمل تربیت شهروند مؤثر عملی معطوف به فطرت خداجوی و حقیقت‌طلب و تربیت‌پذیر اوست. قدرت اختیار و اراده‌ی آزاد و متمایل او به کمال و حیات طیبه، ناظر بر مسئولیت وی در تربیت خویش است. مسئولیت‌پذیری و پاسخگو بودن متقابل انسان‌ها در تربیت شهروند مؤثر، به‌عنوان مقوله‌ی محوری و کانونی الگو و حلقه‌ی اتصال و رابط میان همه‌ی عناصر و عوامل علی، شرایط زمینه‌ای، مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها آمده است. به همین منظور، ذیل همه‌ی عناصر الگوی مستخرج، مقوله‌ای با محوریت مسئولیت انسان و پاسخگو بودن او در تربیت شهروند مؤثر لحاظ شده است. مسئولیت انسان در تربیت خویش و سایر انسان‌ها در ارتباط با قدرت عاملیت او در ایجاد تغییر مطلوب در خود و دیگران و جامعه است که سبب برخورداری از عاملیت، آزادی و اراده در تشخیص و انتخاب مسیر صواب از ناصواب تربیتی می‌شود و مسئول همه‌ی پیامدهای اعمال فردی و اجتماعی است که از او و دیگران سر می‌زند و یا اتفاق می‌افتد.

منابع

- قرآن کریم؛ ترجمه‌ی محمدمهدی فولادوند؛ تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۷۷ ش.
- نهج‌البلاغه؛ به قلم سید علی نقی فیض‌الاسلام؛ تهران: مرکز نشر آثار فیض‌الاسلام، ۱۳۶۷ ش.
- الآمدی، عبدالواحد، غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق السید مهدی الرجائی، قم: مؤسسه دار الکتب الاسلامی، ۱۴۲۹ ق. افندی، سید یعقوب خان؛ شرح فصوص الحکم شیخ الاکبر ابن عربی المسمی توضیح البیان؛ کتاب ناشرون، لبنان- بیروت، (بی‌تا).
- باقری، خسرو؛ نگاه‌ی دوباره به تعلیم و تربیت اسلامی؛ تهران: مدرسه، ۱۳۸۵ ش.
- _____؛ درآمدی بر فلسفه‌ی تعلیم و تربیت اسلامی؛ جلد اول و دوم، چاپ دوم، تهران: مدرسه، ۱۳۸۹ ش.
- جمالی تازه‌کنند، محمد؛ زمانی‌منش، حامد؛ «آسیب‌شناسی جایگاه تربیت شهروندی در کتاب علوم اجتماعی دوره‌ی متوسطه»؛ مقالات اولین همایش ملی در ایران ۱۴۰۴، ۱۳۹۰ ش.
- خمینی، روح‌الله؛ «تبیین عظمت ابعاد بیکران شخصیت امام علی (ع) و نهج‌البلاغه»؛ برگزاری کنگره‌ی هزاره‌ی نهج‌البلاغه، تهران، جماران، ۱۳۶۰ ش. <http://www.imam-khomeini.ir/fa/>
- خان‌محمدی، هادی؛ باقری، مصباح‌الهدی؛ «طراحی مدل مفهومی نظام علمی جمهوری اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های مقام معظم رهبری»؛ اندیشه مدیریت راه‌بردی، سال ۴، شماره ۱، ۱۳۸۹ ش.
- خسروی، حسن؛ حقوق شهروندی؛ تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۸ ش.
- شه‌بخش، آمنه؛ «شناخت و تبیین انسان کامل در حوزه عرفان عملی (بر اساس آرای عزیزالدین نسفی، سنایی و عطار)»؛ ادبیات فارسی، دوره ۵، شماره ۲۴، ۱۳۸۸ ش.
- شریفی، اصغر؛ اسلامیه، فاطمه؛ «جایگاه دانشگاه قرن بیست‌ویک در تربیت شهروند جهانی»؛ مجموعه مقالات همایش بین‌المللی آموزش و جهانی‌شدن؛ تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۱ ش.
- شعبانی، فرهاد؛ شعبانی، مریمخ «بررسی میزان شناخت و عملکرد دانش‌آموزان دوره‌ی متوسطه‌ی استان مازندران نسبت به وظایف شهروندی در سال تحصیلی ۹۳-۹۲»؛ مقالات سومین کنفرانس ملی جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی، ۱۳۹۴ ش.
- عزیزی، سید محسن؛ مختاری، منصوره؛ لیاقتدار، محمدجواد؛ «ابعاد تربیت شهروندی در کتاب‌های دوره‌ی پیش‌دستانی از دیدگاه مربیان این دوره»؛ مطالعات ملی، شماره ۳، ۱۳۹۳ ش.
- دانایی‌فرد، حسن؛ مؤمنی، نونا؛ «تئوری رهبری اثربخش از دیدگاه امام علی (ع) استراتژی داده‌بنیاد متنی»؛ انقلاب اسلامی، سال ۴، شماره ۱۱۲، ۱۳۸۷ ش.
- فتحی‌واجارگاه، کورش؛ «برنامه‌ی درسی تربیتی شهروندی: اولویتی پنهان برای نظام آموزش و پرورش ایران»؛ دانشگاه اصفهان، جلد ۱۴، شماره ۲۱، ۱۳۸۱ ش.
- فراهانی فرمبینی، محسن؛ «جهانی‌شدن و تربیت شهروندی جهانی»؛ مجموعه مقالات اولین همایش جهانی‌شدن و تعلیم و تربیت؛ جهاد دانشگاهی واحد تهران، ۱۳۸۲ ش.
- قائدی، یحیی؛ «تربیت شهروند آینده»؛ نوآوری‌های آموزشی، سال ۵، شماره ۱۷، ۱۳۸۵ ش.
- کلینی، محمدبن یعقوب؛ کافی، ترجمه‌ی محمدباقر کمره‌ای؛ جلد ۲، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق. کیشان فراهانی، حسین؛ «اصول و مؤلفه‌های تربیت شهروند اسلامی در نهج‌البلاغه»؛ مجموعه

- مقالات همایش ملی نهج البلاغه و علوم انسانی، ۱۳۹۵ ش. لطف‌آبادی، حسین؛ «آموزش شهروندی ملی و جهانی همراه با تحکیم هویت و نظام ارزشی دانش‌آموزان»، نوآوری‌های آموزشی، سال ۵، شماره ۱۷، ۱۳۸۵ ش.
- مجلسی، محمدباقر؛ بحارالانوار؛ جلد ۷۲، ترجمه گروه مترجمان؛ بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، تهران: نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور، موسسه انتشارات کتاب نشر، ۱۴۰۳ ق. (۱۳۹۲ ش.ه).
  - متقی هندی، علی بن حسام الدین؛ کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، بیروت- لبنان: دار احیاء التراث العربی، جلد ۵، ۱۴۳۱.
  - مطهری، مرتضی؛ انسان کامل؛ تهران: صدرا، ۱۳۷۳ ش.
  - میر، محمد؛ شمشیری، بابک؛ «بررسی انسان‌شناسی عرفان اسلامی و دلالت‌های آن در تربیت شهروندی»؛ اندیشه‌های نوین تربیتی، دانشکده‌ی علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه الزهراء، دوره ۱۱، شماره ۳، ۱۳۹۴ ش.
  - مرادی، مرتضی؛ «گذر پارادایمی از پژوهش‌های کمی به کیفی در علوم انسانی»؛ رهیافت، شماره ۵۷، ۱۳۹۳ ش.
  - مهربانی، امیرحمزه؛ حنیفر، حسین؛ امیری، علی‌نقی؛ زارعی، متین‌حسن؛ جندقی، غلامرضا؛ «معرفی روش‌شناسی نظریه‌ی داده‌بنیاد برای تحقیقات اسلامی (ارائه‌ی یک نمونه)»؛ مدیریت فرهنگ سازمانی، سال ۹، شماره ۲۳، ۱۳۹۰ ش.
  - نقیب‌زاده، میرعبدالحسین؛ درآمدی به فلسفه؛ تهران: کتابخانه طهوری، ۱۳۷۵ ش.
  - وارلا، میکائیل ما؛ آموزش‌وپرورش برای فردا؛ ترجمه‌ی مرکز تحقیقات آموزش سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش‌وپرورش، ۱۹۹۰ م.
  - وزارت امور خارجه؛ «سیاست خارجی ایران»؛ تهران: وزارت امور خارجه، ۱۳۷۹ ش.
  - ولی‌پور، رقیه؛ «بررسی حیطه‌های شهروندی در نظام آموزش‌عالی از دیدگاه اساتید و دانشجویان (مطالعه‌ی موردی دانشگاه مازندران)»؛ پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، استاد راهنما: سهیلا هاشمی، ۱۳۸۶ ش.
  - والی‌زاده، افروز؛ «مبانی حقوق شهروندی مدنی از دیدگاه حضرت‌علی(ع)»؛ پایان‌نامه وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، استاد راهنما: مجتبی سپاهی، دانشگاه اصفهان، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۰ ش.
  - هاشمی، سهیلا؛ «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی متوسطه و پیش‌دانشگاهی رشته‌ی علوم انسانی بر اساس مؤلفه‌ی آموزش صلح»؛ مطالعات برنامه‌ی درسی، سال ۴، شماره ۱۵، ۱۳۸۸ ش.
  - یارمحمدیان، محمدحسین؛ فروغی، احمدعلی؛ جعفری، سید ابراهیم؛ قلتاش، عباس؛ «نقد و بررسی عناصر برنامه‌ی درسی در رویکردهای پیشرفت‌گرا و محافظه‌کار تربیت شهروندی»؛ دانش و پژوهش در علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان)، شماره ۱۷-۱۸، ۱۳۸۷ ش.
- United Nation Department of Public Information (2006), Why Do the Millenium Development Goals Matter? From the secretary-General, S 2003 Report on Implementation of the united

Nation Millennium Declaration.

- Torney – Purta, J etal (1999), Civic Education across Countries: 24 case studies from the IEA Civic Education Project Amsterdam.
- Kennedy, K (1996), New Challenges for Citizenship Education, ACSA Australia.
- Lee, W. O (2000), Citizenship Education, University of Hong Kong, center for curriculum and instruction.
- Prior, W. (2001), Citizenship Education: Australian experiences, SLO. Netherland.
- Kerr, D. Ireland, J. Craig, R, & Cleaver. E. (2004), making Citizenship real: Citizenship Education longitudinal study. Second annual report. London: DFES.